

Н.Э. Шандроха

**СІНТАКСІЧНАЯ ЭКСПРЭСІЯ
Ў АФАРЫСТЫЧНАЙ МОВЕ БЕЛАРУСКІХ МАСТАКОЎ СЛОВА**

Ну і што такое афарызм? – А гэта разумна
выказаная думка, якая жыла ў галаве філосафа,
а цяпер будзе вісець на кручку мудрасці.

Я. Колас

Грунтоўнае, дасканалае вывучэнне афарыстычнай мовы беларускіх мастакоў слова з’яўляецца адной з актуальных праблем сучаснай беларускай лінгвістыкі. Нездарма вядомы беларускі мовазнавец А.Я. Міхневіч адзначаў, што “збіранне, вывучэнне і выданне афарызмаў беларускіх аўтараў – адна з наспелых, неадкладных задач нашай філалогіі” [1, с. 61].

Афарызмы выступаюць дастаткова адметным жанрам інтэлектуальнага мастацтва, гарманічна ўвасабляюць павучальнасць, глыбокую мудрасць, бо яшчэ з часоў старажытнай антычнасці вучылі лагічна думаць, стылістычна правільна афармляць наша маўленне, красамоўна гаварыць. На думку даследчыка лінгваафарыстыкі Я.Я. Іванова, “звычайна пад афарызмамі разумеюцца выслоўі, у якіх сцісла, ёміста, абагульнена і разам з тым у стылістычна вытанчанай форме выражаюцца закончаныя думкі пераважна агульназначнай тэматыкі” [2, с. 61]. У беларускай лінгвастыстыцы афарыстыка – параўнальна маладая навука, і хоць яшчэ створана вельмі мала выданняў нацыянальнай афарыстыкі, разам з тым у аспекце даследавання праблемы беларускага паэтычнага афарызма з гонарам можна назваць Ф.М. Янкоўскага, А.Я. Міхневіча, Я.Я. Іванова, А.Я. Леванюк, Ю.В. Назаранку і іншых.

Мастацкія творы беларускіх паэтаў змяшчаюць шмат афарыстычных выслоўяў, у якіх раскрываюцца і характарызуюцца асноўныя праявы нацыянальнага жыцця беларусаў: нараджэнне і смерць, лёс і воля, радасць і гора, прырода і светапогляд, праца і паводзіны, сэнс жыцця і вартасць учынкаў. Надзвычай багатая і разнастайная афарыстыка Я.Коласа, нямала трапных выслоўяў занатавана і на старонках твораў Я.Купалы, К.Крапівы, П.Панчанкі, М.Танка, В.Быкава, Р.Барадуліна, Н.Гілевіча і іншых.

У дадзеным артыкуле зроблены невялікі экскурс па даследаванні аўтарскай афарыстыкі Я.Коласа, В.Быкава, Р.Барадуліна ў аспекце стылістычна-сінтаксічнай спецыфікі, у прыватнасці сінтаксічнай экспрэсіі. Акцэнтуюем увагу, што беларускі паэтычны афарызм валодае шырокім

спектрам экспрэсіі, але менавіта сінтаксічны лад мовы разглядаецца як стрыжнёвая аснова маўлення і праблемы **сінтаксічнай экспрэсіі** набываюць у сучаснай лінгвістыцы надзённую актуальнасць. Актывізацыя цікавасці да камунікатыўных аспектаў мовы, у прыватнасці, да праблемы экспрэсіўнасці, тлумачыцца павышанай увагай у апошнія дзесяцігоддзі да праблемы моўнай асобы. Як слушна адзначае лінгвіст В.А. Маслава, “асноўнай функцыяй экспрэсіўнасці якраз і з’яўляецца ўзмацненне ўздзеяння на інтэлектуальную, эмацыянальную і валявую сферы асобы рэцыпіента. Экспрэсіўнасць змяняе эмацыянальны стан носбіта мовы, уплываючы такім чынам на яго мэтанакіраваную дзейнасць” [3, с. 12]. Экспрэсія дазваляе ўявіць змест маўлення даволі наглядна, пераканаўча, актыўна ўздзейнічае на слухача і чытача. Адным з прыёмаў арганізацыі экспрэсіўнага маўлення з’яўляюцца фігуры.

Фігура (у перакладзе з лацінскай мовы *figura* – знешні выгляд, вобраз, зварот маўлення) – прыём узмацнення эмацыянальнай выразнасці маўлення, нязвычайны моўны зварот. “Фігуры для маўлення адно і тое ж , што жэсты і міміка для твару: яны надаюць выказванню больш выразнасці, бліскучасці, энергіі або вытанчанасці”[4, с. 209]. Паколькі найвышэйшым узроўнем арганізацыі маўлення з’яўляецца тэкставы ўзровень, то сярод усёй разнастайнасці фігур (графічныя, фанетычныя, семантычныя) мэтазгодна акцэнтаваць увагу на фігурах **сінтаксічных** (або, інакш іх называюць, стылістычных) – своеасаблівых сінтаксічных канструкцыях праяўнага або вершаванага маўлення, якія не зусім адпавядаюць агульнапрынятым у звычайнай моўнай практыцы сінтаксічным нормам. Сінтаксічныя фігуры маўлення ўтвараюцца шляхам пэўнай стылістычнай пабудовы словазлучэння, сказа ці групы сказаў у тэксце. Функцыя экспрэсіўных сінтаксічных фігур – выдзеліць, падкрэсліць, узмацніць выказванне.

У залежнасці ад сінтаксічнай структуры і экспрэсіўнай функцыі бачыцца мэтазгодным усю разнастайнасць сінтаксічнай экспрэсіі афарыстычнай мовы паэтаў аб’яднаць у пэўныя групы: 1) фігуры павелічэння аб’ёму выказвання; 2) фігуры памяншэння аб’ёму выказвання; 3) фігуры размяшчэння і перастаноўкі; 4) уласна рытарычныя фігуры.

Рытарычны прыём павелічэння аб’ёму выказвання заключаецца ў тым, што пры ўжыванні экспрэсіі сэнс выказвання перадаецца ў больш шырокай, “разгорнутай” форме ў параўнанні са звычайным спосабам выражэння. Даволі часта беларускія мастакі слова Я.Колас, В.Быкаў,

Р.Барадулін ужываюць у афарыстычных выслоўях сінтаксічную анафару – своеасаблівыя паўторы ў пачатку вершаваных радкоў ці праяічных сказаў:

Ды ёсць жа ты, праўда на свеце,
Ды ёсць жа ты, вечны закон (Я.Колас).

Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці, якія здзяйсняюцца імі або прападаюць марна; **толькі жыццё** можа процістаяць злу і несправядлівасці (В.Быкаў).

Свет уратуе не прыгажосць,
Свет уратуе
Вера й злосць (Р.Барадулін).

У афарызмах сустракаецца і анадыпложіс (стык) – фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку наступных сказаў. Паўтор сегментаў на мяжы сумежных сказаў уплывае на ўзаемапранікненне іх сэнсу, узмацненне выразнасці, далей развівае падзеі, думкі. Афарыстычным выслоўям надаецца своеасаблівая рытмічная арганізацыя і цэласнасць, напрыклад:

Не мяняй свой куток **на прастору чужую** –
На прасторы чужой птушка гнёзды не ўе (Р.Барадулін).

Над намі пануе **шаблон, шаблон** пустых слоў, пустыя выразы, чужыя формы думак і чужы змест іх (Я.Колас).

Да фігур павелічэння аб'ёму выказвання адносіцца і сінтаксічны паралелізм – ужыванне аднатыпных сінтаксічных канструкцый у сумежных або блізкіх частках афарызма:

Які прывет – такі прыём,
Які тавар – такая плата (Я.Колас).

Калі жыццё ў маленстве ператрэ добра – будзе чалавек. Залашчыць – прапаў чалавек (В.Быкаў).

Другая група фігур у афарыстычных тэкстах звязана з рознымі трансфармацыямі аб'ёму выказвання, у прыватнасці, з пропускам пэўных маўленчых адзінак, а таму і памяншэннем аб'ёму выказвання. Да найбольш ужывальных адносяцца эліпсіс і асіндэтон.

Асіндэтон – сінтаксічная фігура, у якой наўмысна адсутнічаюць злучнікі паміж граматычна аднароднымі словамі і сказамі з мэтай

узмацнення экспрэсіі, дынамічнасці, насычанасці з'яў, падзей, фактаў. Афарызму надаецца энергічнасць і большая выразнасць:

Незразумелая, складаная, супярэчлівая істота – чалавек (В.Быкаў).

І нашы назвыносяць рэкі
Лясы, азёры, гарады... (Я.Колас).

Эліптычныя канструкцыі прадугледжваюць пропуск асобных фрагментаў выказвання, якія лёгка ўзнаўляюцца з папярэдняга кантэксту. Такім чынам афармлены афарыстычны сказ з'яўляецца семантычна поўным, а эліптычная канструкцыя толькі выйграе ў дынамізме і нічога не губляе ў зразумеласці:

Сэрца мудрых – у доме плачу,
Неразумных – у доме балю (Р.Барадулін).

Афарыстычныя выслоўі адметныя наяўнасцю фігур размяшчэння і перастаноўкі, якія перадаюць не толькі змену напрамку, але менавіта рух у адваротным напрамку. Да такіх фігур адносяцца зеўгма, хіязм, інверсія, парцэляцыя, парантэза, сегментацыя і іншыя. Так, напрыклад, хіязм уяўляе сабой такую экспрэсіўную сінтаксічную канструкцыю, у якой паўтараюцца два элементы, прычым пры паўторы яны размяшчаюцца ў адваротным парадку, а сэнс і значэнне выказвання застаюцца нязменнымі:

Ты спрадвечны **Радзімай**,
І Радзіма – **табой** (Р.Барадулін).

Без **радзімы народа** няма,
Без **народа** няма **радзімы** (Р.Барадулін).

І складаюцца самыя дзівосныя **казкі**, падобныя іншы раз да **праўды**, і нараджаецца **праўда**, яшчэ больш цікавая часам, чым сама **казка** (Я.Колас).

Тыповай для афарыстычных выслоўяў з'яўляецца і зеўгма – сінтаксічная фігура, у межах якой да аднаго апорнага слова адносяцца два або больш слоў, якія раўнапраўныя граматычна, але абсалютна адрозныя паміж сабой семантычна. Ужыванне зеўгмы ў афарызмах апраўдана выразненнем іроніі або камічнага:

Лічыўся ў мястэчку чалавекам **мыслі**, **пяра і бутэлькі** (Я.Колас).

Але ў **машыны і паэта**
Свая канструкцыя і мэта (Я.Колас).

Напрыканцы адзначым, што паэтычныя афарыстычныя выслоўі характарызуюцца і так званымі “гібрыднымі” фігурамі – арганічным спалучэннем некалькіх фігур у адным выказванні з мэтай узмацнення экспрэсіі, сэнсавай і эмацыянальнай выразнасці паэтычнага выслоўя. Абмяжуемся толькі некаторымі прыкладамі:

а) рытарычны зварот + рытарычнае пытанне + анафара + перыяд:

Дарогі, цёмныя дарогі!
 Вы так маўклівы, вы так строгі!
 Хто вас аблічыць? Хто вас змерыць?
 Хто вашы звівы ўсе праверыць?
 Хто вашы ходы абшукае?
 Бо ўсё сваю дарогу мае! (Я.Колас)

б) хіязм + антытэза:

Выйсці з сябе не цяжка,
 Цяжка ў сябе ўвайсці (Р.Барадулін).

в) азначэнне + гемінацыя + парцэляцыя:

Жыццё – гэта мільёны сітуацый, мільёны характараў. І мільёны лёсаў (В. Быкаў).

На жаль, у дазволенах межах дадзенага паведамлення не бачыцца магчымым прадэманстраваць у поўным аб’ёме шматлікія сінтаксічна-стылістычныя разнастайнасці афарыстычнай мовы беларускіх мастакоў слова. Але разам з тым відавочна, што сінтаксічная экспрэсія паэтычных афарызмаў характарызуецца найбольш багатым і разнастайным праяўленнем індывідуальных асаблівасцяў моўнай манеры айчынных паэтаў, што беларускі афарызм дзякуючы паэтычнаму таленту з’яўляецца ўзорам гармоніі зместу і формы. Аўтар згаданага матэрыялу мае ўпэўненасць, што трапнае беларускае выслоўе сапраўды варта таго, каб яго ведаў і актыўна ўжываў у сваёй штодзённай маўленчай практыцы кожны беларус.

Літаратура

1. Міхневіч А.Я. Афарызмы // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мінск: БелЭН. 1999. С. 60–61.
2. Іваноў Я.Я. Афарызм як прадмет філалогіі і аб’ект лінгвістыкі // Веснік БДУ. 1994. № 3. С. 61–65.
3. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста: Учебное пособие. Мінск: Вышэйшая школа, 1997. 156 с.
4. Луцкий К.Л. Судебное красноречие. М.: Наука, 1992. 283 с.